

Наталія ТАРНАВСЬКА

ДІАЛЕКТИКА КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ: ВПЛИВ ПРИВАТИЗАЦІЇ, РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ І КОРПОРАТИЗАЦІЇ

Сформульовано спільні риси і відмінності процесів приватизації, реструктуризації і корпоратизації в постсоціалістичних країнах як чинників формування дієвого конкурентного середовища. Показано їх взаємозв'язок і взаємодію, а також вироблено рекомендації щодо гармонізації конкурентної політики та розвитку конкурентного середовища в Україні.

Актуалізація проблеми формування і розвитку конкурентного середовища обумовлюється прагненням надати конкурентоспроможності України рангу національної ідеї, що сприятиме успішній інтеграції нашої держави до світогосподарських процесів. Забезпечення успішної діяльності вітчизняних підприємств у ринковому середовищі на основі вироблення і реалізації нелінійних стратегій передбачає їх адаптацію до конкурентного середовища, а також прогнозування зміни і механізмів взаємодії основних чинників, що його формують. Вирішення цього завдання ускладнюється, з одного боку, розвитком процесів глобалізації і суттєвими трансформаціями умов конкуренції (хаотичність, динамізм, агресивність, непередбачуваність ринку), а з іншого – формуванням нових пріоритетів діяльності підприємств та виникненням (або переміщенням) центрів привабливості бізнесу і, відповідно, конкуренції. Однак, як показують проведені нами дослідження, в Україні ще не створено дієвого конкурентного середовища, здатного стимулювати стабільні темпи економічного зростання і забезпечити гарантовані рівноправні умови функціонування суб'єктів господарювання. Неузгоджені фрагментарні заходи, які мали принципові і масштабні наслідки для економіки України та її конкурентоспроможності, потребують додаткового дослідження, систематизації і вироблення гармонізованих механізмів для формування і розвитку дієвого конкурентного середовища. Особливої уваги потребують взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси приватизації, реструктуризації і корпоратизації, успішність яких є чинником побудови конкурентного середовища і успішного функціонування суб'єктів господарювання.

Конкурентне середовище як сукупність суб'єктів ринку, взаємодія котрих викликає суперництво за пріоритети споживача, є предметом багатолітніх досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців і практиків-управлінців. Теоретичні засади вивчення природи конкуренції заклали класики економічної теорії А. Сміт, Д. Рікардо, а продовжили – Е. Хекшер, Б. Олін, Й. Шумпетер, Р. Солоу та інші всесвітньовідомі вчені. Сучасними дослідниками конкуренції та конкурентного середовища є відомі американські вчені І. Ансофф, П. Друкер, М. Енрайт, Ф. Котлер, Дж. Макартур, Г. Мінцберг, П. Портер, К. Прахалад, Г. Хемел, А. Чандлер, японські науковці Х. Кабаясі, Т. Ногучі, Х. Текаучі, М. Цучія, а також представники наукових шкіл Єв-

ропи – А. Ассель, Ж.-Ж. Ламбен, Дж. О'Шонессі та інші, які зробили вагомий внесок у дослідження процесів сучасної та глобальної конкуренції. Серед досягнень науковців СНД, у тому числі й України, доцільно виділити праці Г. Азоева, О. Білоруса, З. Борисенко, Т. Вахненко, О. Вознюка, В. Герасимчука, Л. Дідківської, Л. Довгань, Б. Кваснюка, О. Костусєва, Д. Лук'яненка, Н. Малахової, І. Піддубного, М. Пуґачової, А. Челенкова, Р. Фатхутдінова, А. Філіпенка, З. Шершньової, В. Шинкаренка, О. Шнипка, А. Юданова, які досліджують особливості конкурентного середовища в постсоціалістичних країнах і формулюють пропозиції щодо його удосконалення. Вагомий внесок у розвиток важливих системоутворюючих складових конкурентного середовища (зокрема приватизації, реструктуризації і корпоратизації) зробили А. Воронкова, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Євтушевський, Г. Козаченко, І. Отенко, О. Пасхавер та інші відомі науковці і управлінці-практики України. Однак у науковій літературі не нагромаджено досліджень, які б стали теоретичною основою побудови цілеспрямованого структурованого комплексу рекомендацій для формування конкурентного середовища з урахуванням накопиченого вітчизняного досвіду і порівняльного аналізу успіхів і невдач у процесах приватизації, реструктуризації і корпоратизації в постсоціалістичних країнах.

Метою дослідження є вироблення теоретичних засад і практичних рекомендацій щодо формування конкурентного середовища в Україні на основі систематизації та критичного аналізу позитивних і негативних наслідків приватизації, реструктуризації і корпоратизації в країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) та СНД.

Розвиток процесів приватизації, реструктуризації і корпоратизації, що відбувається у рамках ринкового реформування національних економік, засвідчує залежність темпів економічного зростання та добробуту нації від свободи приватної ініціативи. На основі проведених досліджень основних тенденцій та національних особливостей приватизації можна стверджувати, що приватизація стала глобальною тенденцією. Аналіз і оцінка розвитку окремих країн, регіонів, економічних блоків, поряд зі спільними рисами, особливостями і відмінностями процесів приватизації у кожній країні, демонструє зміщення центрів ваги у глобальній економіці і потенційної місткості національних ринків Китаю, Латинської Америки, Індії, а також значущості цих країн і регіонів у світовому розвитку. Крім традиційних прикладів, цікавим є досвід окремих африканських країн, таких як Мозамбік і Замбія, які проголосили досить далекоглядні приватизаційні плани.

Узагальнення результатів і тенденцій розвитку світогосподарських процесів дозволяє стверджувати, що упродовж 90-х років у світі спостерігалася активізація приватизаційних процесів. У всьому світі приватизація вважається дієвим засобом зростання ефективності економіки через надання новим приватним власникам вагомому стимулу для урізноманітнення діяльності, пошуку або створення нових ринків, реалізації нелінійних стратегій розвитку тощо.

Стратегічні цілі, сформовані пріоритети розвитку визначили чільне місце приватизаційних процесів у комплексі здійснюваних економічних реформ. Однак дослідження показують, що побудова і реалізація програм приватизації здійснювалася з порушенням ряду важливих класичних постулатів теорії управління, зокрема – за відсутності чіткої ієрархії цілей, встановлення їх пріоритету, усунення конфлікту економічних і соціальних цілей на основі їх узгодження, а також непрозорості рішень та відсутності належного контролю з боку суспільства. На результати і темпи приватизації впливали такі чинники, як непослідовність економічної політики, високі інвестиційні ризики, відсутність попиту тощо.

У цьому контексті процеси приватизації у постсоціалістичних країнах є особливим об'єктом дослідження, оскільки їх передумови, механізми здійснення і наслідки

є доволі специфічними, що продемонструє їх суперечливий характер і різновекторний вплив на економіку країн.

Спільні риси приватизаційних процесів для більшості постсоціалістичних країн наступні:

- існування перебільшених очікувань від впровадження реформ: вироблення багатьох, часто нереалістичних цілей, недостатнє узгодження ряду проблем приватизації з іншими необхідними перетвореннями макросередовища (значні наукові дискусії точилися стосовно первинності масштабної приватизації та її впливу на інші споріднені реформи);
- виключення з приватизаційного поля ряду секторів економіки, окремих підприємств стратегічного значення, елементів інфраструктури, військово-промислового комплексу, а також найприбутковіших об'єктів. Однак наявність спільного підходу, по суті, нівелювалася відмінностями і масштабами обмежень: найменші обмеження реалізувалися в країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ), значні – в країнах СНД, хоча їх рамки тут коливалися з великою амплітудою (значними вони були в Білорусі, повна відмова – у Туркменістані);
- поетапність здійснення: перший етап охоплював процеси залучення до приватизації широких верств населення і офіційно реалізував соціальну спрямованість приватизації, що забезпечувалося масовою або безкоштовною приватизацією (чекова або ваучерна приватизація), а другий передбачав грошову приватизацію потенційно прибуткових та стратегічних об'єктів на аукціонах;
- формування сучасного цивільного законодавства, яке регулювало важливі принципові сфери діяльності, у тому числі договірні відносини суб'єктів господарювання. Крім цього, було прийнято закони щодо регулювання основних ринків, проведено податкові реформи та створено ряд відповідних інститутів. Однак прийняті закони виявилися суперечливими, неузгодженими і не сприяли отриманню системного результату. Причинами цього найчастіше називають відсутність стрункої концепції реформ, ефективної координації підготовки законопроектів, відсутність кваліфікованих фахівців, протидію різних груп інтересів [1, 631]. Крім цього, в країнах СНД значне число законів є калькою законів Російської Федерації або неадаптованою копією досвіду розвинутих країн (як правило, Великої Британії і США);
- значний спад виробництва, у першу чергу – на неефективних державних підприємствах, які виробляли традиційну продукцію без урахування ринкового попиту. Це призвело до значного скорочення ВВП у період 1990–1994 рр., однак окремі країни (Польща, Чехія, Угорщина) змогли порівняно безболісно подолати цю проблему, у той час як країни СНД, через ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників, зіштовхнулися з великими економічними і соціальними проблемами. Багато фахівців вважають, що засобом успішного і нетривалого проходження "кризової точки" окремими згадуваними вже країнами була економічна політика, яку називали "шоковою терапією". Завдяки їй відбулася швидка лібералізація цін і торгівлі, а рівень інфляції регулювався жорсткою монетарною політикою. Наслідком таких заходів стало здійснення приватизації державних підприємств у рекордно короткі терміни. Зокрема, фахівці Світового банку відзначають сильну позитивну кореляцію між запровадженням "шокової терапії" та подальшим економічним піднесенням. Там, де реформи провадилися швидко, спад виробництва був невеликим, а обсяги виробництва невдовзі почали зростати;

- відсутність тісного зв'язку між темпами розвитку приватного сектора і темпами економічного зростання. На жаль, значна кількість країн, які здійснюють приватизаційні процеси, не забезпечили взаємозв'язку між процесами приватизації і трансформацією відповідних інститутів, у тому числі й інститутів дієвого конкурентного середовища. Як наслідок, дослідження результатів реалізації різних моделей приватизації демонструє відсутність спільних тенденцій у формуванні приватного сектора та ефективності цих моделей у різних країнах. Наприклад, у Словенії у 90-х рр. переважали так звані "самокеровані" підприємства, в Угорщині переважав приватний капітал, а в Польщі масова приватизація розпочалася лише у 1996 р.;
- різке скорочення середнього рівня реальних доходів населення з одночасним зростанням нерівності у їх розподілі. Лише п'ята частина населення колишнього соціалістичного табору покращила свій життєвий стандарт і майже третина перетворилася у прошарок "нових бідних". При цьому розширення зони бідності значною мірою відбувалося за рахунок розмивання так званого середнього класу (кваліфіковані робітники, інженерно-технічна інтелігенція, вчені, працівники культури, освіти, охорони здоров'я). У цьому контексті варто зосередити увагу на гіпотезі про обмеженість стимулювання економічного зростання за умови досягнення порогового рівня поляризації доходів. Однак порівняльний аналіз демонструє неоднорідність ситуації у різних групах країн: сьогодні в Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині і Словенії доходи на душу населення 10% найбагатших сімей перевищують відповідні доходи найбідніших у 4,5–5,5 разу. Водночас у Болгарії і Румунії аналогічний показник перевищує 10, а в Росії – 15, хоча на початку системної трансформації практично в усіх країнах розрив у доходах найбагатшої і найбіднішої частин населення складав 2,5–3 рази [2].

З іншого боку, нами визначені такі відмінності у процесах приватизації в країнах СНД і ЦСЄ:

- вибір і реалізація моделей приватизації з різною тривалістю і темпами реформ: перша група країн (СНД) здійснювала поступове їх впровадження, тоді як переважна більшість країн другої групи (ЦСЄ) здійснила швидкі та доволі широкі економічні реформи. Однак, як показує оцінювання результатів приватизації та динаміки основних макроекономічних показників, сповільнені темпи і менші масштаби приватизації не забезпечили вищої якості реформ у країнах СНД. Наприклад, за даними компанії "МакКінзі", трансформаційний індекс Бертельсмана для України (серед країн колишнього СРСР) становить: політичної трансформації – 3,2 (для Росії – 3,0, Вірменії – 2,6, Грузії – 2,2, Білорусі – 1,6 – найнижчий), а розвитку ринкової економіки – 2,7 (для Вірменії – 3,1, Казахстану – 3,1, Росії – 3,0, Туркменистану – 1,9 – найнижчий) [3];
- розуміння і підходи до реалізації принципу системності приватизації та відмінності у пріоритетах реформ. Системність можна оцінювати за критеріями кількісних результатів приватизації (у тому числі рівня роздержавлення економіки), характеру, логічності та послідовності політики приватизації, її зв'язком з іншими економічними і політичними реформами. Отже, відповідно до рівня активності та послідовності реформ, одні країни досягли значних успіхів у побудові ринкових відносин господарювання, а решта обрали інші шляхи розвитку. П. Козаржевський і О. Ракова, узагальнивши результати приватизаційних процесів у постсоціалістичних країнах Європи, зробили аргументований висновок про те, що в країнах ЦСЄ пріоритетними були

системні, економічні, політичні та фінансові завдання, а в країнах СНД офіційно декларувалися пріоритети комплексу соціальних завдань [1];

- ступінь радикальності реформ і відмінність стартових позицій. На відміну від більшості країн ЦСЄ, в СНД часткове реформування відносин власності почалося лише в кінці 80-х рр. XX ст. і не передбачало радикальних системних змін, а умови і стартова позиція для започаткування реформ були складнішими. До гальмівних чинників належать наявність диспропорцій, пов'язаних із нераціональним розміщенням підприємств, розладом господарських зв'язків після розпаду СРСР, високим рівнем концентрації і монополізму в економіці, значною кількістю підприємств-гігантів і, відповідно, незначною кількістю малих підприємств, здатних формувати конкурентне середовище. Крім того, в країнах СНД зафіксовано вищий, порівняно з країнами ЦСЄ, рівень інфляції та частка тіньового сектора економіки, а програми макроекономічної стабілізації, структурної перебудови (насамперед приватизації) реалізовувалися із затримкою або ж були надто тривалими. Негативний вплив на загальний стан економіки мали й інституціональні та соціально-психологічні чинники. Вищезазначене дає змогу констатувати, що стартові умови процесів приватизації, корпоратизації та реструктуризації в країнах СНД і ЦСЄ принципово відрізнялися, що й позначилося на ефективності реформ;
- роль держави та її втручання в економічні перетворення (наприклад, співвідношення понять "державне регулювання" – "державна власність"). Господарська практика ринкових перетворень у постсоціалістичних країнах засвідчує, що прямої залежності між масштабами приватного сектора і темпами економічного зростання немає. Крім того, дослідження процесів економічної трансформації дають змогу констатувати, що в цій ситуації не підтверджується теза про зв'язок між зменшенням участі держави у перерозподілі національного доходу і зростанням темпів економічного розвитку. Статистичні дані підтверджують, що частка державних витрат у ВВП у Польщі, Угорщині та Словенії, де спостерігається позитивна господарська динаміка, становить 45–50%, а в Болгарії та Румунії, де така динаміка є негативною, становить, відповідно, 25–35%. Крім того, практика реформ демонструє збереження високого співвідношення державних асигнувань на освіту щодо ВВП в Угорщині, Чехії та Польщі порівняно з Болгарією, Румунією, країнами СНД. Аналогічна спрямованість зберігається і в фінансуванні науки і науково-технічних розробок;
- ступінь участі зарубіжних інвесторів у приватизаційних процесах. Низький рівень цього показника для країн СНД пояснюється нестабільністю законодавчої бази і високим рівнем ризиків. Особливістю іноземного капіталу, що надходить до країн СНД, на відміну від країн ЦСЄ, часто є його російське або "вітчизняне" походження (через механізм офшорних зон). Крім того, процеси перерозподілу власності в країнах СНД мають конфліктний, непрозорий (іноді – криміногенний) характер. Так, актуалізація процесів реприватизації, зокрема ситуація навколо "Криворіжсталі", зумовила неоднозначну реакцію і негативні прогнози у зарубіжних інвесторів щодо стабільності правового середовища в країнах СНД.

Отже, порівнюючи процеси і результати приватизації у постсоціалістичних державах Європи, можна констатувати, що більшість країн ЦСЄ реалізувала триваліші та обґрунтованіші (більш якісні) моделі приватизації, звівши до мінімуму процедури масової приватизації. Країни СНД, навпаки, зробили наголос на масовій привати-

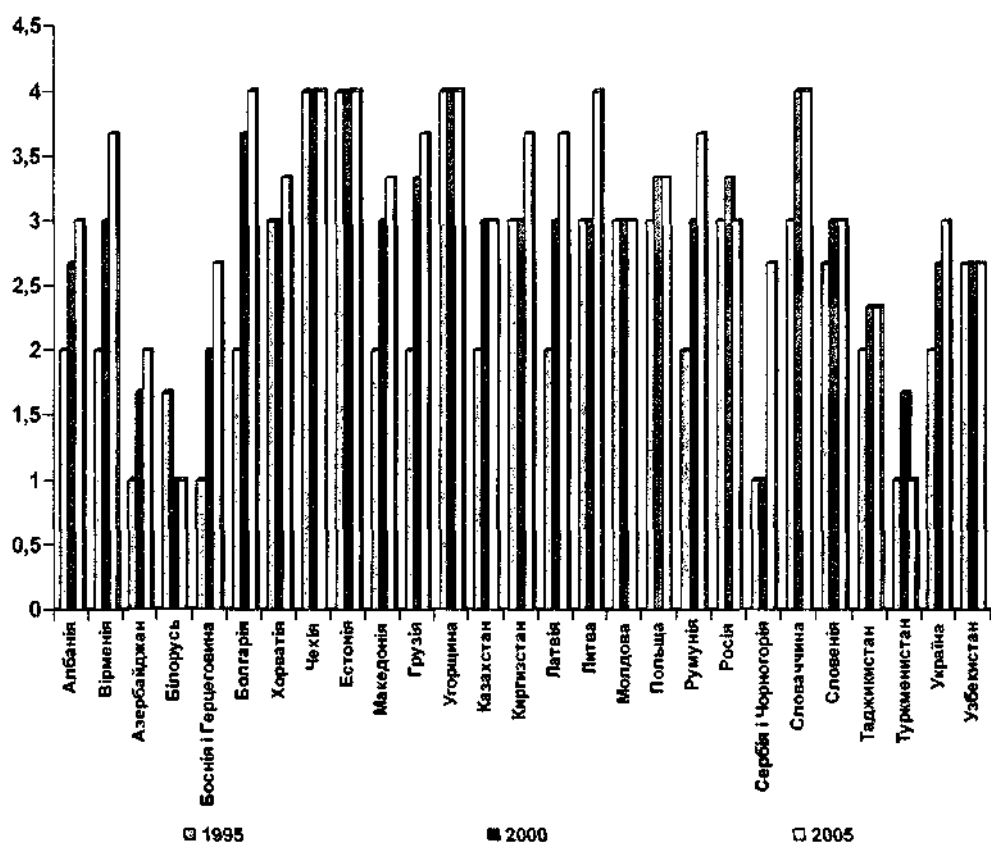
зації та передачі власності працівникам підприємств, демонструючи цим прагнення вирішити соціальні проблеми. Крім того, принциповим теоретичним недоліком більшості концепцій приватизації країн СНД було ототожнення або заміна терміна "приватизація" на "акціонування", і в 1995–1997 рр. лише незначна кількість підприємств була реально приватизована (згідно з критерієм передачі понад 50% акцій недержавним власникам).

Результати міжнародних економічних порівнянь підтверджують, що крім дієвості приватизаційних процесів і набутого статусу підприємств, на ефективність їх діяльності впливає комплекс корельованих чинників зовнішнього і внутрішнього середовища підприємств, а приватизовані підприємства досягають найвищої ефективності у тих країнах, де інституціонально-правова база відповідає сучасним вимогам регулювання відносин власності та є чіткі відносини з бюджетом. Розглядаючи ці аспекти, ряд експертів дійшли висновку про те, що негативний вплив чинників зовнішнього і внутрішнього середовища у теперішньому форматі не сприяв перетворенню приватизаційних процесів у рушійну силу реструктуризації економік країн СНД.

Узагальнення моделей і механізмів приватизації в країнах СНД показує, що сформована структура власності часто була нераціональною через переважаючий вплив на неї не ринкових механізмів, а політичних чинників, що логічно призвело до перерозподілу власності за двома шляхами: через концентрацію і виведення власності за межі підприємства. Наслідком стало формування в країнах СНД таких видів власності: розпорошена власність трудового колективу, сконцентрована власність менеджерів, вітчизняних фізичних осіб та інших підприємств.

Результатом цих процесів був крах ілюзій у країнах СНД щодо швидкого подолання відставання від розвинутих країн. Оцінки багатьох міжнародних експертів дають змогу констатувати, що колишній "другий світ" за цими показниками впродовж трансформаційного періоду більше наближається до країн "третього світу", ніж до стандартів розвинутих держав. Однак, за даними ЄБРР, упродовж 2005 р. країни СНД значно просунулися у напрямку реформування економіки: з 13 випадків зростання оцінок попереднього року більшість стосувалася кавказьких країн і розташованих у західній частині СНД – Молдови та України. Лідером у проведенні реформ визнана Вірменія, яка досягла покращення трьох показників, що відображають приватизацію великих підприємств, антимонопольну політику і реформування банківської системи [4, 7].

Для ілюстрації взаємопов'язаних процесів приватизації, реструктуризації та корпоратизації в постсоціалістичних країнах скористаємося інформацією ЄБРР та складовими інтегрованого транзитивного показника. Кожен з розглянутих далі часткових показників (приватизації, реструктуризації і конкурентної політики) характеризується числовими значеннями за 5-бальною шкалою від (1) до (4+), де (1) відповідає практично повній відсутності відхилення від жорсткої централізованої економіки, а (4+) означає досягнення стандартів ринкової економіки, характерних для розвинутих країн. Якщо зосередитися на динаміці транзитивного показника та його складових у 2005 р., то пріоритети процесів великої приватизації відзначено у Вірменії (3+ → 4-), Боснії та Герцоговині (2+ → 3-), Грузії (3+ → 4-), Литві (4- → 4), Росії (3+ → 3), Сербії і Чорногорії (2+ → 3-), а малої приватизації – у Таджикистані (4- → 4); управління і структурної реорганізації на підприємствах – в Угорщині (3+ → 4), Грузії (2 → 2+), Молдові (2- → 2), Польщі (3+ → 4-), Румунії (2 → 2+), Сербії і Чорногорії (2 → 2+), Словаччині (3+ → 4-), Естонії (3+ → 4-). Конкурентна політика як пріоритетна складова транзитивного показника у 2005 р. визнана у Вірменії (2 → 2+) і в Болгарії (2+ → 3-) [4, 6].

**Рис. 1. Показники великої приватизації
у постсоціалістичних країнах за 1995–2005 рр.**

Аналіз даних ЄБРР, поданих на рис. 1, дає змогу констатувати, що найвищого рівня показників великої приватизації у 2005 р. досягли Боснія і Герцеговина, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Словаччина (всі країни – по 4 бали), а найвищих темпів у розвитку цих процесів за 1995–2005 рр. досягли Боснія і Герцеговина, Сербія і Чорногорія (кожна у 2,7 рази), Болгарія і Азербайджан (кожна у 2,0 рази), Вірменія, Грузія, Латвія і Румунія (кожна у 1,8 рази). За даними ЄБРР, для України цей показник становить 3,0 (відповідно – у 1,5 рази). Разом з цим, для Білорусі показник великої приватизації порівняно з 1995 р. дорівнював 0,6, а стан процесу приватизації прирівнюється до рівня 1989 р.

На рис. 2. представлено аналогічні показники малої приватизації у постсоціалістичних країнах.

Аналіз і оцінка даних, поданих на рис. 2 у результаті узагальнення інформації ЄБРР, дає змогу констатувати, що загалом ця складова транзитивного показника має значно вищі оцінки порівняно з показниками великої приватизації, і значення показників для переважної більшості країн однорідніші. Найвищого рівня показників малої приватизації у 2005 р. досягли Хорватія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Словаччина (всі країни – по 4,33 бали), Албанія, Вірменія, Македонія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Україна (всі країни – по 4,0 бали). Оцінка показників малої приватизації демонструє той факт, що

найвищих темпів у розвитку процесів малої приватизації за 1995–2005 рр. досягли: Азербайджан (у 3,67 рази), Україна і Таджикистан (кожна у 2,0 рази). Останні цифри засвідчують швидше не найвищу результативність приватизаційних процесів у зазначених країнах, а відмінність моделей приватизації, у тому числі щодо послідовності і тривалості окремих етапів реформ.

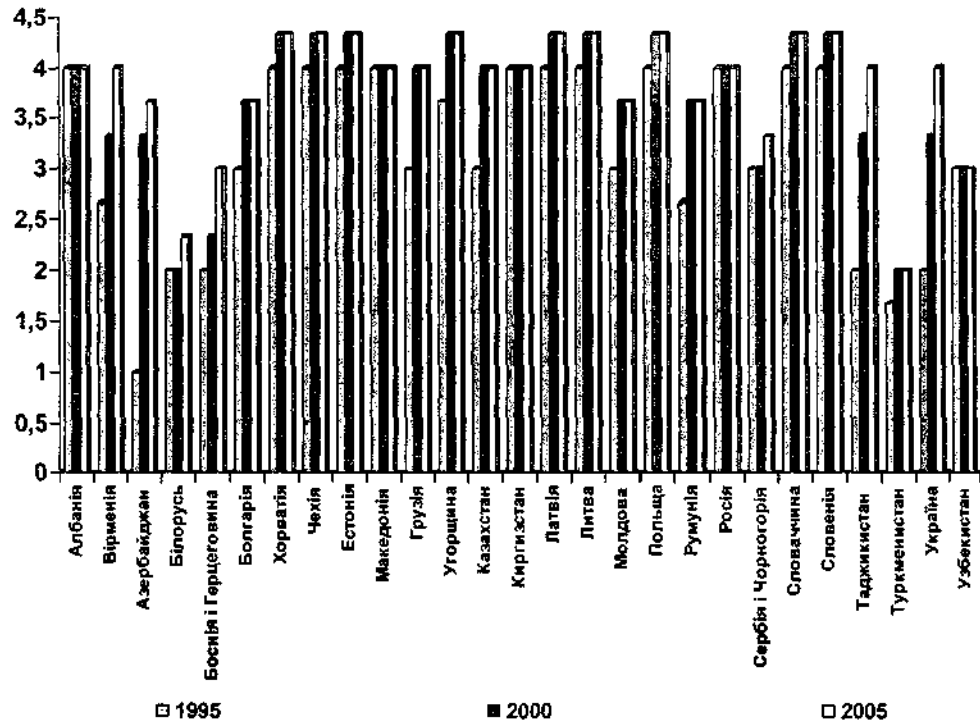

Рис. 2. Показники малої приватизації у постсоціалістичних країнах за 1995–2005 рр.

Іншим важливим чинником формування дієвого конкурентного середовища, що тісно корелюється з приватизаційними процедурами, є реструктуризація підприємств. Дослідження підтверджують, що значна кількість приватизованих підприємств, зокрема тих, що належали до державного сектора, потребують реструктуризації з метою забезпечення успішної діяльності і, відповідно до цього, значних зовнішніх інвестицій, однак на практиці такої чіткої залежності не спостерігається. Подібну нетипову ситуацію можна пояснити млявістю державної політики, за якої багато морально і фізично застарілих підприємств можуть нівелювати реальну потребу в реструктуризації.

Практика господарювання в країнах СНД засвідчує, що більшість створених акціонерних товариств стали неефективними (з погляду на нові, ринкові орієнтири) і потребували радикальної реструктуризації. Ситуація загострювалася через консолідацію власності в руках "старого менеджменту" та можливість вилучення ліквідних активів підприємства до афілійованих структур, що суттєво послаблювало ринкові позиції підприємства і закономірно зменшувало його інвестиційну привабливість. Крім того, відомими є й схеми встановлення контролю над фінансовими потоками через витіснення міноритарних акціонерів (наприклад, скуповування акцій, укрупнення номіналу), вдале маніпулювання процедурою

укрупнення номіналу), вдале маніпулювання процедурою банкрутства щодо успішних підприємств. Такі процеси зумовлювали необхідність розвитку підприємства переважно за рахунок власних ресурсів, що стримувало темпи реформ.

Оцінки процесів реструктуризації підприємств у постсоціалістичних країнах представлено на рис. 3.

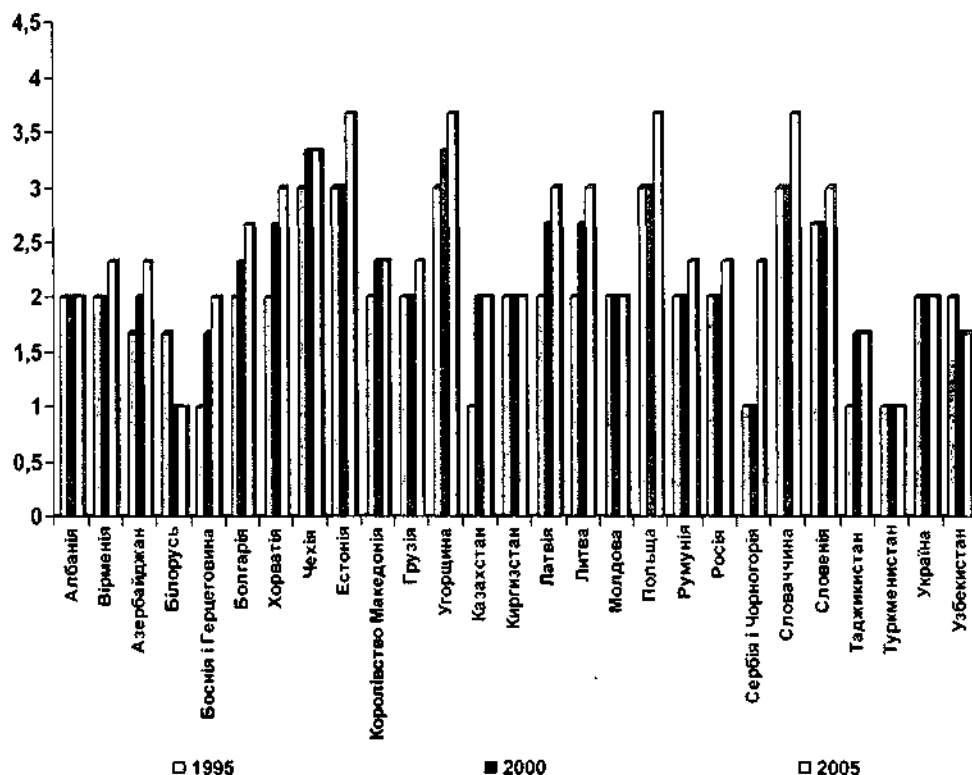

Рис. 3. Показники реструктуризації підприємств у постсоціалістичних країнах за 1995–2005 рр.

Аналіз показників реструктуризації підприємств, представлених на рис. 3 у результаті узагальнення інформації ЄБРР, відображає неоднорідну картину у цій сфері перехідного процесу. Найвищого рівня цих показників у 2005 р. досягли Естонія, Угорщина, Польща, Словаччина (всі країни – по 3,67 бали), Чехія (3,33 бали), Хорватія, Латвія, Литва, Словенія (усі країни – по 3,0 бали). Оцінка показників реструктуризації підприємств за 1995–2005 рр. дає змогу констатувати, що найвищих темпів у розвитку процесів реструктуризації досягли такі країни: Сербія і Чорногорія (у 2,3 рази), Боснія і Герцеговина, Казахстан (у 2,0 рази), Таджикистан (у 1,7 рази). В Україні, відповідно до даних ЄБРР, показник реструктуризації підприємств у 2005 р. становив 2,0, що відповідає рівневі 1995 р. З іншого боку, в Білорусі за той самий період зафіксовано падіння рейтингу процесів реструктуризації підприємств, і в 2005 р. він дорівнював 0,6 від рівня 1995 р.

Порівняння діаграм, представлених на рис. 1 і рис. 3, дає підстави для висновку про значно нижчий загалом рівень оцінок процесів реструктуризації порівняно з приватизаційними процесами, що вказує на відсутність системності у здійсненні цих ключових завдань економічних перетворень. Крім того, ці порівняння дають

можливість переконатися у відсутності в переважній більшості країн кореляції між процесами приватизації і реструктуризації підприємств, що засвідчує неузгодженість, непослідовність окремих ланок економічної політики.

Узагальнення теоретичних і практичних розробок щодо питань еволюції і сучасного стану корпоративного сектора як важливого чинника формування сприятливого конкурентного середовища в Україні та в інших постсоціалістичних країнах дає змогу констатувати, що оцінки і висновки щодо результатів і проблематики розвитку корпоративного сектора є неоднозначними, а відомі дослідження не формують перспектив отримання позитивного системного результату. Жодна з моделей корпоративного управління, навіть у найрозвинутіших країнах, не є досконалою і не реалізує повною мірою Принципи корпоративного управління ОЕСР 1999 р. Поряд з тим, фахівці наголошують, що корпоративне управління стає головним чинником прийняття інвестиційних рішень у XXI ст. [5].

Проведена нами систематизація процесів корпоратизації в постсоціалістичних країнах дає змогу зробити висновок, що примусове і пришвидшене акціонування зумовило в країнах СНД, у тому числі й в Україні, до виникнення квазівідкритих акціонерних товариств, менеджмент яких був зорієнтований на конфлікт з потенційними зовнішніми акціонерами. Це пояснюється псевдооб'єктивністю механізму ваучерної приватизації, яка створила психологічний бар'єр між персоналом (у тому числі й менеджерами) приватизованих підприємств і можливими зовнішніми акціонерами, які потенційно претендували на частинку прибутку підприємств. Задля об'єктивності варто зазначити, як вказує А. А. Яковлев [6, 226], що інтереси і мотивація інсайдерів з часом змінювалася відповідно до концентрації власності і контролю в їх руках. Дійсно, контролюючи бізнес, власники і топ-менеджери почали проявляти закономірну зацікавленість у підвищенні ефективності функціонування підприємств, а значить – у запровадженні ідей управлінського раціоналізму, впровадженні нових технологій тощо. Тому, розглядаючи процеси реструктуризації у нерозривному зв'язку з особливостями проходження приватизаційних процесів і корпоратизації, можна стверджувати, що погляди менеджменту на необхідність і доцільність реструктуризації та перегляду поглядів на корпоративне управління впродовж останнього десятиліття суттєво змінювалися.

Сьогодні немає і не може бути універсальної (стандартної) моделі корпоративного управління, хоча низка експертів як таку розглядають англо-американську модель бізнесу. Єдиний класичний підхід побудови моделі корпоративного управління має базуватися на таких стандартах, як законність, відповідальність, підзвітність, прозорість. Порівняльний аналіз моделей корпоративного управління засвідчує схильність вітчизняної економіки до континентальної європейської моделі корпоративного управління, що зумовлюється близькістю економічних проблем багатьох європейських країн і України зокрема.

Основні спільні риси корпоративного сектора більшості країн СНД, що характеризують переважно недоліки процесу корпоратизації, такі:

- наявність проблем концептуального характеру, невизначеність в інтерпретації яких ускладнює вирішення прикладних завдань корпоративного управління. Зокрема, потребують окремих досліджень проблеми встановлення пріоритетності правової, банківсько- чи ринково-орієнтованої системи корпоративного управління, формування структури і рівня концентрації капіталу, які логічно пов'язуються з побудовою схем корпоративного контролю. Дослідження показують, що в системах корпоративного управління країн СНД є фундаментальне протиріччя, пов'язане зі спробами поєднати два протилежних підходи: один пов'язаний з концентрацією капіталу, яка передбачає мінімум правових засобів захисту акціонерів, а інший – з англоса-

континентальною правовою традицією, що характеризується максимізацією засобів правового захисту міноритарних акціонерів [7, 92]. Щодо України та деяких інших країн СНД таке поєднання створює особливий ефект від взаємодії корпоративного і антимонопольного законодавства, сутність якого полягає у наступному. Поступове витіснення дрібних акціонерів з часом нівелює значимість механізму захисту міноритаріїв і, зрештою, сам механізм стає засобом корпоративного тиску. Якщо розглянути ситуацію з іншого боку, то можна зауважити, що формування і функціонування системи правового захисту акціонерів стримує процес концентрації капіталу, що перешкоджає реалізації інтересів великих акціонерів;

- низький рівень довіри населення до корпоративних цінних паперів, що зумовлено, насамперед, недосконалістю і нестабільністю законодавчої бази корпоративного управління;
- неповноцінність і деформованість системи мотивів і стимулів діяльності корпоративних структур, що склалася за умов діючої нормативно-правової середовища, оскільки: 1) упродовж 90-х років XX ст. відбувалося примусове перетворення державних підприємств у відкриті акціонерні товариства під час кампанії масової приватизації; 2) новостворені акціонерні товариства, як правило, не потребували зовнішніх акціонерів, що призводило до корпоративних конфліктів; 3) відсутність у власників суттєвої зацікавленості у реструктуризації бізнесу, що пов'язувалося з тінізацією економіки і відпливом капіталу з держави;
- низька інвестиційна привабливість корпоративних утворень, основними чинниками якої є: складність вирішення конфліктів між реальними і можливими ефективними власниками через протиріччя корпоративного права та слабку захищеність права приватної власності; високий рівень корупції, тінізації економіки та недостатній рівень економічної свободи; невирішеність питань власності на землю; непрозорість структури відносин власності, фінансової та господарської діяльності; недосконалість механізму визначення реальної власності корпоративних цінних паперів та непрозорість їх розподілу; суб'єктивізм та недовіра механізму ринку цінних паперів, що дає змогу значній кількості учасників ринку реалізувати політику самоізоляції; відсутність бізнес-традицій, низький рівень договірної дисципліни, недостатній рівень корпоративної культури.

На основі узагальнення основних рис і особливостей схеми корпоративного управління в Україні можна визначити її як таку, що певною мірою відповідає особливостям перехідної економіки, а також сформулювати відповідні пункти подальшого розвитку національної моделі корпоративного управління: латентний стан розподілу власності й управління; незначні короткострокові перспективи зовнішнього акціонерного фінансування; злиття контролюючих акціонерів і менеджерів; зростання темпів концентрації капіталу та консолідації контролю; недостатній рівень розвитку конкурентного середовища (товарних ринків, ринку праці і капіталу) як стимулу вдосконалення корпоративних відносин.

Аналіз основних нормативних актів, що регулюють процес корпоратизації в Україні, показує, що вони у багатьох випадках мають суперечливий і неузгоджений характер, у тому числі й щодо трактування співвідношення, причинно-наслідкових зв'язків, етапності приватизації та корпоратизації. Ми вважаємо, що вітчизняну корпоративну систему можна характеризувати як замкнену щодо ринку акціонерного капіталу, дискримінаційну і ризиковану для активної і широкої участі у ній, а типові корпорації, що склалися на основі приватизації, – як квазікорпоративні системи, які

лише імітують ознаки підприємницької корпорації. На жаль, сьогодні некоректно сприймати процес зростання масштабів емісії цінних паперів як розвиток підприємницького духу корпоративного сектора, і основна частина випуску цінних паперів не має інвестиційної привабливості.

Аналіз найвагоміших досліджень з питань корпоратизації в Україні дає змогу виокремити ряд питань, на яких акцентують увагу вітчизняні науковці: правове регулювання акціонерних правовідносин, формування нової парадигми корпоративного управління, організаційно-управлінські аспекти функціонування корпорацій. Однак наукові дослідження питань корпоратизації на сьогодні не відзначаються системністю, оскільки не охоплюють усіх господарсько-правових, цивільно-правових, зобов'язальних, трудових, майнових, фінансових і управлінських відносин. Оцінювання позитивних результатів і негативних наслідків корпоратизації в Україні – це базис для виваженого осмислення цього процесу і прийняття рішення про вибір кращої моделі корпоративного управління. ЄБРР, аналізуючи діловий клімат і рівень конкуренції в Україні в 2005 р., оцінює рівень законів про корпоративне управління як доволі низький, а законів про ринок цінних паперів – як середній [4, 89].

Дослідження процесів приватизації, реструктуризації та корпоратизації в постсоціалістичних країнах дає змогу сформулювати висновок про відсутність системних передумов формування дієвого конкурентного середовища, оскільки зазначені процеси у більшості постсоціалістичних країн не були концептуально узгодженими, логічно послідовними й адаптованими до особливостей національних економік. Результатом взаємодії таких процесів стало формування конкурентного середовища, яке неповною мірою мотивує до продуктивної діяльності і не створює надійних передумов досягнення успіху. Результати оцінювання конкурентної політики постсоціалістичних країн подано на рис. 4.

Ознайомлення з показниками конкурентної політики постсоціалістичних країн, що представлені на рис. 4., дає змогу констатувати, що загалом ця складова транзитивного показника має значно нижчі значення порівняно з іншими частковими показниками. Найвищого рівня показників конкурентної політики в 2005 р. досягли Чехія, Угорщина, Литва, Польща, Словаччина (всі країни – по 3,0 бали), Болгарія, Естонія, Латвія, Словенія (всі країни – по 2,67 бали). Оцінка показників конкурентної політики постсоціалістичних країн за 1995–2005 рр. дає змогу стверджувати, що найвищих темпів у її формуванні досягли такі країни: Вірменія, Хорватія, Румунія (в 2,3 рази), Албанія, Македонія, Грузія (в 2,0 рази), тоді як у Таджикистані і Узбекистані за той самий період зафіксовано падіння рейтингу процесів формування конкурентної політики (0,8 від рівня 1995 р.). В Україні, відповідно до даних ЄБРР, показник конкурентної політики в 2005 р. становив 2,33, що підвищило рейтинг України порівняно з 1995 р. у 1,2 рази.

Порівняння рейтингів конкурентної політики з наведеними вище рейтингами інших складових процесу трансформації засвідчує наявність кореляції конкурентної політики з процесами приватизації та реструктуризації у переважній більшості країн. Поряд з тим, низькі рівні показників конкурентної політики зумовлюють необхідність проведення додаткових наукових досліджень у цій сфері у напрямі забезпечення системності реформ, а також розвитку і гармонізації правового та інституційного забезпечення формування дієвого конкурентного середовища.

Систематизація основних підходів, спільних рис і відмінностей процесів приватизації, реструктуризації та корпоратизації в постсоціалістичних країнах дають змогу сформулювати такі пропозиції щодо розвитку конкурентного середовища в Україні, зважаючи на розглянуті процеси:

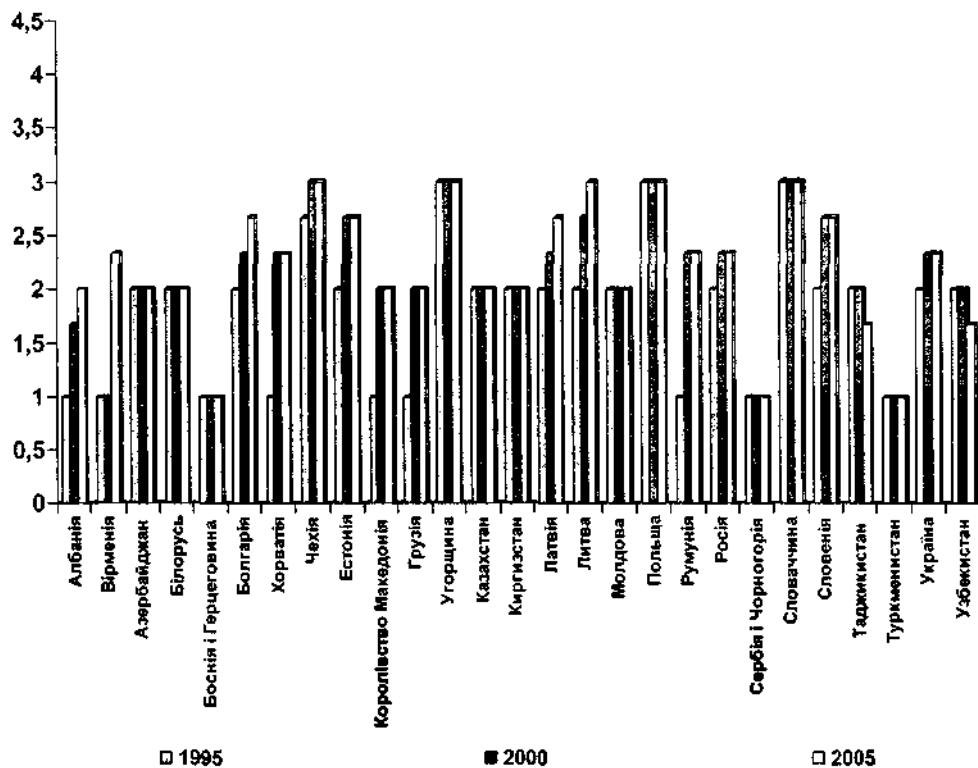

Рис. 4. Показники конкурентної політики у постсоціалістичних країнах за 1995–2005 рр.

- забезпечити формування економічної політики з урахуванням викликів національній конкурентоспроможності, а також використання переваг інтеграції, що потребує гармонізації з економічними стандартами макроекономічного розвитку провідних країн світу, насамперед за критеріями зростання реального ВВП на душу населення та розвитку людського потенціалу;
- теоретично обґрунтувати і впровадити інноваційну модель управління конкурентоспроможністю на всіх рівнях управління: держава, регіон, підприємство. Гармонійний розвиток процесів приватизації, реструктуризації та корпоратизації формуватиме потужний синергійний ефект у розбудові конкурентного середовища і сприятиме, з одного боку, виявленню і використанню нових ринкових можливостей за рахунок формування та диверсифікації національних ринків, а також виходу на міжнародні ринки, а з іншого – трансформуванню, конвергенції та інтегруванню у світове господарство з метою забезпечення економічного зростання у тривалій перспективі;
- забезпечити першочергове ухвалення Закону “Про акціонерні товариства” як основи інституціонального забезпечення права власності, захисту законних інтересів акціонерів, у тому числі й дрібних, відповідно до вимог світових стандартів корпоративного управління з урахуванням національних умов ринкових перетворень. Це дасть змогу суттєво покращити інвестиційний клімат і підвищити довіру до цінних паперів вітчизняних підприємств.

гарантувати рівність прав усіх акціонерів та зменшити рівень тінізації економіки;

- сформувати науково обґрунтовану концепцію приватизації, яка відповідає б ідеї інноваційного розвитку держави, у тому числі забезпечити конкурентоспроможність як національну ідею. Нагальною потребою є термінове затвердження Державної програми приватизації на 2006–2008 рр., яка має стати основним документом, що визначає мету, пріоритети, основні завдання і засоби їх досягнення; розробити чітку і прозору стратегію приватизації великих державних об'єктів разом із землею, що дозволить суттєво підвищити інвестиційну привабливість таких підприємств, симулювати надходження до бюджету, вирішити проблеми, пов'язані з користуванням і орендою земельних ділянок;
- забезпечити чіткі та стабільні гарантії недоторканості прав власності та заохочувати приватизаційний процес, уникаючи його політизації, сформувати і затвердити процедуру вирішення конфліктних приватизаційних ситуацій (мирових угод). Нинішній стан справ засвідчує відсутність та не врегульованість низки важливих питань, що призводило у багатьох випадках до передачі майна від одного власника до іншого, невирішеності питання реституції тощо; припинити реприватизаційні процеси як компрометуючі процес ринкових перетворень з метою унеможливлення спроб ставити під сумнів право власності та переводити бізнес у тіньовий сектор;
- заохочувати подальші наукові дослідження, зосередившись на розвитку і гармонізації антимонопольної політики у напрямку спрощення доступу на ринки новим учасникам, а також скасування і профілактики негативних наслідків процесів концентрації і діяльності монополій. Стимулювати наукові дослідження у сфері корпоративного управління, акцентуючи увагу на розвитку та практичній реалізації нової парадигми корпоративного управління, яка передбачає зміну природи конкуренції, гармонізацію економічних, соціальних і економічних результатів діяльності корпоративних утворень, розвиток корпоративної культури як норми діяльності і поведінки, що поділяється всім акціонерами і залученим персоналом, а також реалізацію ідей соціальної відповідальності бізнесу і соціального партнерства;
- гармонізувати конкурентну і регуляторну політику для забезпечення привабливості бізнесу, насамперед для вітчизняних інвесторів, з метою упередження виникнення загрози зменшення припливу іноземного капіталу через завершення (сповільнення) процесу приватизації, або ж захоплення іноземними інвесторами найприбутковіших сфер вітчизняної економіки. Активно розвивати процеси дерегуляції, пов'язані з усуненням законодавчих обмежень, що перешкоджають дії ринкових сил, створенню приватних підприємств та їх функціонуванню, переглянути закони, що забороняють приватним підприємствам конкурувати з державними у певних секторах економіки або регулюють спосіб їх функціонування;
- переглянути політику використання надходжень від приватизації, забезпечивши першочергове фінансування сфер, здатних сформувати науковий і технологічний прорив і створити базу для інноваційного розвитку України, переорієнтувавши фінансування підвищення соціальних виплат і пенсій за рахунок інших джерел;
- розвивати законотворчий процес у сфері управління корпоративними правами держави, а також визначення юридично-правового статусу відповіда-

льних державних органів і, зокрема, впорядкувати і скоординувати діяльність Фонду державного майна з іншими зацікавленими сторонами (у т. ч. з Антимонопольним комітетом) з метою удосконалення управління державною власністю і формування дієвого конкурентного середовища, а також забезпечення чіткої, прозорої та контрольованої схеми здійснення управління об'єктами державної власності;

- формувати гнучкі системи корпоративного управління на основі Принципів корпоративного управління, затверджених рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 03.12.03 р., а також особливостей господарської діяльності з урахуванням Міжнародних стандартів корпоративного управління. Розвивати гнучкість правового регулювання корпоративного сектора шляхом створення механізмів для урахування інтересів учасників ринку, їх еволюції та різноманітності. При цьому необхідно забезпечити комплексний підхід до вирішення проблеми з метою отримання системного результату на основі широкого трактування корпоративного управління, зокрема щодо зміни мотивації поведінки інсайдерів відносно зовнішніх акціонерів;
- трансформувати механізм узгодження інтересів інсайдерів та аутсайдерів через посилення бюджетних обмежень і стимулювання на основі цього реструктуризації морально і фізично застарілих підприємств, що спонукатиме менеджмент до залучення зовнішніх фінансових ресурсів та появи нових власників. З іншого боку, за умови ефективного бізнесу менеджери будуть готові до співпраці з інвесторами, забезпечуючи прозорість інформації та сплату дивідендів. При удосконаленні моделі корпоративного управління передбачити урахування специфіки мотивації топ-менеджерів і власників підприємств;
- виробити і впровадити державні стимули функціонування прозорого фондового ринку з метою зосередження торгівлі корпоративними цінними паперами на організованому ринку. В межах цього заходу розвинути нормативну базу щодо оподаткування операцій з купівлі-продажу цінних паперів, визначення мінімального обсягу торгів цінними паперами для ліцензованого організатора торгівлі, забезпечити умови для здійснення фондовою біржею важливих операцій з цінними паперами, відрегулювати статус торговельно-інформаційних систем, створити комунікаційну мережу фондових бірж України;
- досліджувати передовий зарубіжний досвід корпоративного управління з урахуванням тенденції до зближення моделей корпоративного управління (конвергенції) та орієнтуватися на формування конгломератної моделі, яка не буде однозначним варіантом однієї з класичних моделей корпоративного управління. При цьому забезпечити вирішення проблеми захисту інтересів дрібних інвесторів, усунення суперечності між коротко- і довгостроковими інтересами інвесторів, між різними групами інвесторів, у тому числі вітчизняними і зарубіжними.

Література

1. Козаржевский П., Ракова Е. Приватизация и реструктуризация предприятий в странах СНГ // ЭКОВЕСТ. – 2004. – № 4. – С. 614–636.
2. Гринберг Р. Результаты экономических реформ в постсоциалистических странах // <http://rusref.nm.ru/indexpub116.htm>.
3. Armenia 2020. Глобализация, трансформация и конкурентоспособность. Как благополучно трансформировать экономику Армении. Др. Питер Кралич. Консультативный совет МакКинзи. Конференция "Армения 2020", Ереван, 2005 г. // www.armenia2020.org/materials/GS/GS-rus.ppt
4. Доклад о процессе перехода за 2005 год. Процесс перехода и показатели стран СНГ // Европейский банк реконструкции и развития // www.ebrd.com/publ/econo/6520r.pdf
5. Індикатори корпоративного управління // www.corporation.com.ua/library/publication.
6. Яковлев А. А. Корпоративное управление и реструктуризация предприятий в России: формальные институты и неформальные интересы собственников // Экономический журнал ВШЭ. – 2003. – № 2. – С. 221–230.
7. Радыгин А. Корпоративное управление: ограничения, противоречия и особенности регулирования // Проблемы теории и практики управления. – 2004. – № 2. – С. 90–97.